

DESPRE AȘA-NUMITUL „PROTECTORAT” SCITIC ASUPRA ORAȘELOR GRECEȘTI NORD-VEST PONTICE*

Victor COJOCARU

Zusammenfassung: Die Idee nach dem sogenannten skythischen „Protektorat” über Olbia und andere griechische Zentren im nordwestlichen Schwarzmeerraum wurde schon im 19. Jahrhundert in der russischen Historiographie geäußert, bekam aber erst mit den Forschungen von Ju.G. Vinogradov eine breite Anerkennung. In seiner Habilitationsschrift über die politische Geschichte Olbias stellt der russische Historiker und Epigraphiker das Konzept von einem „barbarischen/skythischen Protektorat“ vor und entwickelt seine Theorie auf mehr als 40 Seiten. Dieses „Protektorat” bedeutete die ökonomische Abhängigkeit griechischer Städte wie Olbia, Nikonion, Kerkinitis oder Histria von skythischen Königen, während sie gleichzeitig innen- und außenpolitisch unabhängig bleiben. Die Theorie vom skythischen „Protektorat“ kann aber durch den archäologischen Befund nicht gestützt sein. Auch spielen in dieser Hinsicht die literarischen, epigraphischen und numismatischen Quellen nur eine mittelbare und wenig überzeugende Rolle. Die vielzitierte Geschichte Herodots von Skyles (Hdt. IV, 78-80) liefert keine Nachrichten über eine Abhängigkeit von Olbia oder Histria von Ariapeithes, Skyles oder Oktamasades. Rein hypothetisch bleibt auch die ganze Diskussion über Arichos- und Eminakos-Münzen aus Olbia. Letzendlich lassen die archäologischen Grabungen, besonders diejenigen, die in der chora von Olbia durchgeführt worden sind, unterschiedliche Interpretationsmöglichkeiten zu. Trotz dieser Tatsache ist zur Zeit die Idee vom sogenannten skythischen „Protektorat“ über Olbia und über andere griechische Zentren im nordwestlichen Schwarzmeerraum in der russischen, ukrainischen und neuerdings in der rumänischen Fachliteratur fast allgemein anerkannt. Dagegen äußerten sich in den letzten Jahren mehrere Archäologen aus Kiev und besonders S.D. Kryžickij. Dieser unterstützt mit beachtenswerten Argumenten die Hypothese, dass im 5. und 4. Jh. die Entwicklung des Agrarterritoriums Olbias mit der inneren Entwicklung der Stadt in Beziehung stand, und nicht mit dem Druck der Skythen. Unserer Meinung nach bieten die Prägungen von Skiluros aus Olbia, wie früher die Prägungen von Skyles aus Nikonion, Hinweise auf enge Beziehungen zwischen diesen Städten und den Skythen beziehungsweise den Spätskythen. Von dieser Münzprägung bis zur Anerkennung eines skythischen „Protektorats“ bleibt aber ein langer und ganz unsicherer Weg im Feld der Hypothesen und Vermutungen. Beim heutigen Stand der Forschung ist es unserer Meinung nach notwendig, alle literarischen und epigraphischen Hinweise über die oben genannten Beziehungen zu sammeln und mit einem entsprechendem Kommentar zu versehen, um anschließend den numismatischen und archäologischen Befund in Betracht zu ziehen. Diese ist vermutlich die einzige Möglichkeit, nicht nur neue Erkenntnisse zu erhalten, sondern auch, um mehr Klarheit in dieses umstrittene Problemfeld bringen zu können.

Schlüsselwörter: nordwestlicher Schwarzmeerraum, griechische Städte, skythisches „Protektorat“.

Cuvinte cheie: spațiul nord-vest pontic, orașe grecești, „protektorat“ scitic.

În istoria mai mult sau mai puțin milenară a orașelor grecești din zona de nord-vest a Mării Negre relațiile dintre eleni și epihorici au reprezentat nu doar o constantă, ci și una dintre rațiunile importante de existență a comunităților urbane, odată cu întemeierea primelor

---

* Acest material a fost prezentat inițial, sub forma unei comunicări, cu prilejul simpozionului „Arhitectură. Restaurare. Arheologie” (ARA), organizat de Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan” între 6 și 8 aprilie 2006. Anterior, ne-am referit asupra subiectului, într-o formă mult mai concisă, în Cojocaru 2005, 163-166.

apoiicii¹. Iar atunci când vorbim despre epihorici, referindu-ne la teritoriile în discuție, ne gândim, în primul rând, la numeroasele seminții iraniene, amintirea cărora s-a perpetuat în timp, grație *topos*-ului literar, mai cu seamă sub numele generic de Σκύθαι (respectiv *Scythae*)². Și dacă existența contactelor dintre greci și sciți n-a necesitat nici un moment o demonstrație aparte – mărturiile literare fiind mai mult decât relevante în acest sens³ –, în ceea ce privește natura relațiilor respective suntem departe de a avea o imagine clară asupra acestora, fiind mereu tentați să ne hazardăm în domeniul ipotezelor și să forțăm interpretarea documentelor epigrafice, arheologice, numismatice, iconografice etc. Dintr-o asemenea perspectivă, ar fi ușor de explicat apariția ideii existenței unui „protectorat” scitic asupra orașelor grecești nord-vest pontice, idee formulată încă în primele decenii ale secolului XIX⁴ și devenită între timp un loc comun nu doar în istoriografia rusă, ci și în cea română și chiar occidentală⁵, mulți cercetători părănd să o accepte axiomatic.

Ținem să precizăm, de la bun început, că noi înșine subscriam, la un moment dat, la ideea „protectoratului” scitic. În contextul tezei noastre de doctorat, luând în discuție relațiile politice întreținute de Histria cu neamurile „barbare” mai apropiate sau mai îndepărtate, pe baza decretului pentru Agathocles, fiul lui Antiphilos⁶, dezvoltam argumentația – pe urmele lui I. I. Russu⁷ – în favoarea scitismului dinastului Rhemaxos și a fiului său Phrad[mon]. În acest sens, împărtășim și acum aceeași opinie. Avem, în schimb, serioase rezerve față de concluzia la care ajungeam la finele acelei discuții: „Așa cum s-a atras deja atenția⁸ termenul de Scythia apare aici pentru prima dată într-o inscripție din Dobrogea pentru a desemna teritoriul dintre Dunăre și mare, cu circa două secole înainte de a întâlni același apelativ la Strabon⁹. În contextul unei discuții în care, din cauza insuficienței argumentelor, au fost formulate atâtea ipoteze, n-am putea oare presupune că apelativul de *Scythia* apare în vocabularul histrienilor și,

¹ Cf. Košelenko *et alii* 1984, 6; Vinogradov, Marčenko 1991, 153-154; Šelov 1994, 100; Marčenko 1996, 70; Heinen 2001, 5, 7, 15 și urm., 23.

² Vezi discuția recentă la Tokhtas'ev 2005, 61 și urm.

³ Mărturii ușor de aflat din cele două *corpora* în care au fost adunate informațiile literare referitoare la spațiul nord- și nord-vest pontic: Latyshev (ed.) 1890-1900 & 1904-1906; Fontes I. În ceea ce privește interpretarea informațiilor respective, rămâne de actualitate studiul datorat lui Rostowzew 1931, 3-128. Dintre contribuțiile apărute ulterior, menționăm aici: Dovatur, Kallistov, Šišova 1982; Nejchardt 1982; Kuklina 1985; Skržinskaja 1991; Ivančik 2005.

⁴ De către J. de Blaramberg, atunci când acesta stabilește că Olbia ar fi plătit, în repetate rânduri, tribut triburilor barbare sau că s-ar fi aflat sub stăpânirea lui Skiluros, deducție făcută pe baza monedelor cu numele dinastului respectiv emise în acest oraș. Pentru trimiteri, vezi Tunkina 2002, 433, 542. Aceeași autoare schițează un scurt, dar foarte sugestiv, portret al vieții și activității „anticarului” Blaramberg: Tunkina 2002, 108-120. Vinogradov 1989, 8, n. 7, atribuie „paternitatea” ideii lui Rochett 1822, 99 și urm. Spre deosebire de Blaramberg, ultimul a recunoscut „stăpânul Olbiei” în persoana lui Skyles.

⁵ De exemplu, Šelov 1994, 106; Marčenko 1999, 155, 157-158; Rogov 1999, 131, 137; Alexandrescu 1999, 107, nota 164; Heinen 2001, 4; Ruscu 2002, 39, 55, 57; Lantsov 2005, 139, și lista ar putea fi mult continuată.

⁶ ISM I 15; Cojocaru 2004, 484 și urm.; cf. Cojocaru 2002, 139 și urm.

⁷ Russu 1967, 124, 132-134, 136-138.

⁸ Vezi ISM I, 89.

⁹ Strabon VII 4, 5 și VII 5, 12.

respectiv, a lapidului pentru a desemna ținutul Dobrogei într-o perioadă când orașul și teritoriile adiacente, la fel ca și Olbia nord-pontică, se aflau sub protectoratul unui rege scit ?”¹⁰

Chiar dacă mereu prezentă, sub o formă sau alta, în contextul discursului istoriografic, ideea „protectoratului” scitic a căpătat o recunoaștere largă odată cu cercetările istoricului și epigrafistului moscovit Ju. G. Vinogradov. Printre preocupările științifice ale regretatului savant¹¹ un loc aparte l-a ocupat studierea istoriei Olbiei nord-pontice și, mai cu seamă, perioada preromană din istoria acesteia¹². Excelent cunoscător al epigrafiei și arheologiei clasice de la nordul Mării Negre, dar și o fire foarte speculativă, Vinogradov a apelat cu multă dezinvoltură la vastul și, în același timp, vulnerabilul câmp al ipotezelor, ori de câte ori sursele literare, epigrafice sau de altă natură s-au dovedit a fi insuficient de elocvente în obținerea unei reconstrucții istorice cât mai complete și mai credibile.

În reconstrucția propusă de învățatul rus¹³, *apoikia* de pe malul vestic al limanului Bugului ar fi fost întemeiată cu acordul sciților care ar fi cedat coloniștilor un teritoriu cu granițe bine precizate, pe care avea să se dezvolte viitorul oraș¹⁴. Schimburile comerciale reciproc avantajoase ar fi menținut pentru un timp relațiile de bună vecinătate¹⁵, dar odată cu campania lui Darius împotriva sciților, urmată de contraofensiva acestora, regii sciți și-ar fi schimbat brusc politica față de așezările de pe litoral¹⁶. Unul dintre argumentele importante, în acest sens, l-ar constitui stratul de incendiu descoperit în urma cercetărilor arheologice de la Histria¹⁷.

¹⁰ Cojocaru 2004, 389.

¹¹ Asupra personalității omului și savantului am zăbovit cu alt prilej, vezi Cojocaru 2003, 349-352.

¹² Pe lângă teza sa de habilitat, publicată în 1989, mai amintim aici Vinogradov 1981; Vinogradov, Kryžickij 1995, precum și o serie de studii și articole reunite în culegerea Vinogradov 1997.

¹³ Ne-am permite să cităm aici un pasaj din cuvântul înainte la ediția engleză a celebrei istorii sociale și economice a Imperiului Roman a lui M. I. Rostovtzeff. Citatul este preluat după ediția germană Rostovtzeff 1929, I, p. VII: „Das Buch ist meinem lieben Freunde J. G. C. Anderson gewidmet... Anderson hat nicht nur mein Manuskript revidiert...; er hat auch sämtliche Korrekturen gelesen, eine vernünftige Zitierweise eingeführt und die Zitate zum großen Teil nachgeprüft. Was aber nicht minder wichtig ist, er hat mich in vielen Fällen zu entschiedener Stellungnahme veranlaßt, wo ich geneigt war, mich unbestimmt zu äußern: offenbar widerstrebt der geistigen Eigenart des Engländers, der sich darin vom Slawen unterscheidet, jeder Mangel an Präzision des Gedankens oder Ausdrucks. Sehr oft hat er mich auch davon abgehalten, übereilte und daher irrige Schlußfolgerungen zu formulieren (s. n., V. Cojocaru)“. Las la latitudinea cititorilor să intuiască rostul acestui citat.

¹⁴ Vinogradov 1989, 43.

¹⁵ Vinogradov 1989, 55.

¹⁶ Vinogradov 1989, 84 și urm.

¹⁷ Vinogradov 1989, 86, cu trimitere la Boardman 1980, 248; Coja 1970, 103. Mai nou, despre presupusa distrugere a Histriei de către sciți (la sfârșitul secolului VI – începutul secolului V a.Chr.), vezi Ruscu 2002, 38 și urm., cu trimiteri la publicații anterioare. În plus, s-ar mai impune menționat Alexandrescu 1993, 233; referitor la ultimul, cf. recenzia lui Preda 1999, 181-185, cu citatul de la pagina 182: „Potrivit opiniei autorului, fără să ne ofere nici un fel de argument concret și credibil (s. n.), cele două «temple-sanctuare» ar fi fost dărâmate și prădate în cursul atacului sciților și al ofensivei acestora către sud, pe urmele lui Darius I, cândva «în jurul anului 500 î.Chr. sau în primii ani ai secolului V î.Chr.». O asemenea datare ne obligă să admitem că Darius cu armata sa continuau încă să zăbovească pe litoralul de nord și de vest al Mării Negre, la mai bine de 14 ani de la campania sa scitică, sau că sciții s-au gândit abia acum să se răzbune pe regele persan, pornind un atac spre sud”. Nu putem insista aici mai mult, atrăgând doar atenția că așa numita distrugere a Histriei de către sciți nu se bazează pe vreo dovadă

În ceea ce privește Olbia, expansiunea nomazilor ar fi dovedită, îndeosebi, de apariția mormintelor scitice, la începutul secolului V a.Chr., la N și E de granițele teritoriului olbian, de mormintele celor uciși de săgeți scitice cam în aceeași vreme¹⁸ și de reducerea drastică a limitelor teritoriului rural¹⁹. Cucerind regiunile de silvostepă și angajându-se într-o luptă continuă cu tracii, sciții ar fi întrerupt căile tradiționale de completare a componentei „barbare”, aflată într-o situație de dependență în structura socială a polisului în discuție. În consecință, din complexul ceramicii lucrate cu mâna ar fi dispărut elementele specifice spațiului carpato-dunărean și zonei de silvostepă²⁰.

Conflictul militar dintre olbieni și sciți s-ar fi desfășurat doar în prima etapă a expansiunii iraniienilor, câtă vreme forțele importante ale acestora erau antrenate în conflictul cu tracii. Odată cu încheierea unui acord de pace dintre cele două neamuri – cândva prin anii '80 ai secolului V – acord consfințit prin căsătoria dintre regele Ariapeithes cu fiica dinastului odris Teres²¹, regii sciți ar fi căpătat mână liberă în a supune definitiv așezările din regiunea cursului inferior al Niprului și al Bugului, în frunte cu Olbia. După care s-ar fi ajuns la o stabilizare a situației politice în zonă²².

O altă dovadă a expansiunii scitice – în opinia lui Vinogradov – ar fi apariția symachiei bosporane sub egida Archeonaktizilor²³. Și dacă orașele bosporane, consolidate printr-o uniune teritorială suprapusă structurii polis-ului, au reușit să reziste în fața presiunii „barbare”, polisurile nord-vest pontice (Nikonion, Olbia, Kerkinitis, eventual Tyras) au trebuit să recunoască protectoratul scitic²⁴.

Dat fiind faptul că mărturiile de care dispunem, în acest sens, sunt extrem de puține, autorul doar schițează procesul instaurării respectivului protectorat în linii foarte generale²⁵. Pe baza unui *graffito* (τέλη ἐν τῷ[ς] Σκύθας)²⁶ s-a conchis asupra existenței unui protectorat scitic asupra Kerkinitisului, iar în temeiul unor emisiuni monetare (Skyles²⁷, Skiluros²⁸) s-a insistat

---

concretă, rămânând, în continuare, mai degrabă un joc al minții, pe baza căruia – în opinia noastră – nu este posibilă obținerea unei reconstrucții istorice cât de cât credibile.

¹⁸ Vinogradov 1989, 86-87.

¹⁹ În sinteza referitoare la statele antice de la nordul Mării Negre – Košelenko *et alii* 1984, 11 – dispariția majorității așezărilor chorei este pusă în legătură cu activizarea sciților nomazi cu titlu de probabilitate.

²⁰ Vinogradov 1989, 86. În același sens, Marčenko 1988, 114-117, 121-123; Marčenko 1999, 147.

²¹ În legătură cu acest subiect, vezi, mai recent, considerațiile interesante formulate de Ruscu 2002, 52-55.

²² Vinogradov 1989, 89, 115.

²³ Vinogradov 1989, 89-90, 115. Referitor la constituirea symachiei bosporane sub domnia Archeonaktizilor, vezi Žebelev 1953, 21-28; Gajdukevič 1971, 50-64 (*Die Archeonaktiden*); Blavackij 1985, 207-211; Šelov-Kovedjaev 1985, 70-82 (*Bospor v pravlenie Archeonaktidov. 480/79-438/7 gg.*); Anochin 1999, 14-36: *Archeonaktidy i Pontijskaja ekspeditsija Perikla (480-437 do n.e.)*; Saprykin 2003, 11-35.

²⁴ Vinogradov 1989, 90.

²⁵ Vinogradov 1989, 90-91.

²⁶ Solomonik 1987, 114-115; cf. Vinogradov 1989, 91; Šelov 1994, 106; Rogov 1999, 131; Marčenko 1999, 160, nota 4.

²⁷ Nume dinastic iranian. Pentru atestări, vezi Cojocaru 2004, 135, nr. 61. Cf. Tokhtas'ev 2005, 92, nr. 42; 94, nr. 47; 98, nr. 54; 100, nr. 57 (cu observații asupra numelui). Moneda de la Nikonion, pe care apare numele abreviat Σκυλ-, este datată cca. 470-460 a. Chr. de către Anochin 1989, 115, nr. 400.

asupra aceluiași protectorat în cazul Nikonionului sau a Olbiei. În aceeași ordine de idei, Ja. V. Domanskij presupunea la un moment dat că Olbia însăși s-ar fi cerut sub protecție scitică pentru a scăpa de presiunea tot mai mare exercitată de unele formațiuni tribale „barbare”, insuficient integrate în componența statului scitic²⁹. Ca paralelă este invocată situația în care se afla Histria la începutul secolului II a.Chr., conform informațiilor desprinse din decretul pentru Agathocles, fiul lui Antiphilos³⁰.

Pentru a ne concentra atenția doar asupra Olbiei, remarcăm, mai întâi, discuția – pe cât de prolixă, pe atât de departe de a fi încheiată³¹ – pe care Ju. G. Vinogradov o propune (în consens cu un șir de predecesori, printre care s-ar remarca P. O. Karyškovskij³²) în legătură cu numele Εμινάκο[ς]³³ sau Εμινάκη³⁴ care apare pe aversul unei serii monetare olbiene (sub forma de Gen. EMINAKO) și care se consideră a fi aparținut unui rege sau dinast scit³⁵. Cât privește reprezentarea de pe avers – Heracle cu pielea leului pe cap și pe umeri, sprijinit în genunchiul

²⁸ Rege al sciților târzii din Crimeea. Monedele cu numele acestui dinast sunt date între 130-120 a.Chr. – Anochin 1999, 111, nr. 324-327. Pentru atestări, vezi Cojocar 2004, 135, nr. 60. Cele mai recente observații asupra numelui sunt făcute de Tokhtas'ev 2005, 88, nr. 40; 92, nr. 42; 96, nr. 50; 105, nr. 67.

²⁹ Trimiterea la Vinogradov 1989, 91, n. 46. În ceea ce privește sintagma „statul scitic”, raportată la secolul V a. Chr., discuția este mult prea complexă și prolixă pentru a insista aici asupra ei, fie și în liniile cele mai generale. Noi ne raliem opiniei cercetătorilor care neagă existența unui asemenea stat (sau a unui centru de putere capabil să exercite o presiune sistematică asupra orașelor grecești de pe litoral) în perioada amintită; vezi, în acest sens, Kryžickij 2002, 218-219. Despre ideea statului scitic la M.I. Rostovtseff, vezi excelentul studiu al lui H. Heinen (Heinen 1999, 45-61; reeditat în Heinen 2006, 305-319 [îndeosebi 312-313]).

³⁰ ISM I 15; Cojocar 2004, 484 și urm.; cf. Cojocar 2002, 139 și urm.

³¹ O dovadă în acest sens ar fi și reluarea recentă a discuției de către Kullanda, Raevskij 2004, 79-95.

³² Karyškovskij 1960, 179-195; Karyškovskij 1984, 78-89.

³³ Monedele pe care apare numele respectiv sunt date cca. 440-438 a. Chr. Cf. opiniei mai recente exprimate de Kullanda, Raevskij 2004, 82 (cu trimiteri la literatura anterioară), data emiterii acestora s-ar plasa către jumătatea secolului V a.Chr. Seria respectivă ar număra în prezent nu mai puțin de 25 monede – Kullanda, Raevskij 2004, 81. Pentru atestări ale numelui și referințe bibliografice, vezi și Cojocar 2004, 129, nr. 21 și n. 31.

³⁴ Formă preferată de Kullanda, Raevskij 2004, 91, nota 55, cu trimitere la V. I. Abaev. Apartenența lingvistică a numelui – considerat a fi indiscutabil unul iranian – este discutată pe larg și cu argumente demne de luat în seamă (Kullanda, Raevskij 2004, 90-94).

³⁵ După cum consideră Vinogradov 1989, 117, Eminakos, la fel ca și predecesorul său, Arichos – cunoscut tot grație emisiunilor monetare –, ar fi putut fi un „intendent” al regelui scit (Oktamasades, în cazul lui Eminakos). Nici de aceasta dată însă, argumentația eruditului moscovit nu depășește domeniul supozițiilor, iar între prezumție și ipoteza dovedită – cum susține chiar autorul (Vinogradov 1989, 218) – există ceva distanță. Kullanda, Raevskij 2004, 89 și urm., insistă asupra statutului dinastic al personajului, referindu-se la reprezentarea de pe aversul monedei. Dar nici ultimii doi autori nu depășesc, în încercarea lor de argumentare, domeniul ficțiunii. Noi ne raliem opiniei cercetătorilor care văd în purtătorul numelui Eminakos (chiar și în cazul când am avea a face cu un nume iranian sigur) un magistrat al orașului. Mai recent, discuția este rezumată, în acest sens, de Kryžickij 2002, 218: „... ni se pare productivă ipoteza, formulată la timpul său de Orešnikov, conform căreia Eminakos ar fi putut fi un magistrat... În ceea ce privește existența unei amprente a reversului monedei pe o *oinochoe*, acest fapt tocmai dovedește că Eminakos a fost, cel mai probabil, un (magistrat) eponim, fiind «responsabil» pentru măsurile de greutate și de capacitate”.

drept și îmbrăcând coarda arcului – prin supoziții și grație imaginației s-a ajuns la Targitai, întemeietorul mitologic al dinastiei regilor sciți³⁶.

Povestea tragică a lui Skyles, ajunsă până la noi în pasionanta relatare a lui Herodot (IV, 78-80), este repovestită și interpretată cu lux de amănunte³⁷, pentru a se ajunge astfel la apogeul „argumentației” în sensul existenței unui protectorat scitic asupra Olbiei și asupra altor orașe nord-vest pontice, odată cu al doilea sfert al secolului V a.Chr. În contextul acestei atât de ample și pasionante reconstrucții este trecut cu vederea un amănunt mic, dar extrem de important – după părerea noastră – și anume că Herodot nu face nici măcar cea mai mică aluzie asupra faptului că Olbia sau Histria ar fi depins în vreun fel de Ariapeithes, Skyles sau Oktamasades³⁸.

Cel care a promovat cu atâta insistență ideea „protectoratului” scitic, trebuia, în mod firesc, să ajungă și la o definiție în acest sens. În opinia lui Ju. G. Vinogradov, autoritatea regilor sciți se răsfrângea cu preponderență, dacă nu chiar exclusiv, asupra sferei economice. O asemenea situație ar fi determinat creșterea tot mai accentuată a ponderii comerțului de tranzit între „protectorii” sciți cu lumea egeeană, precum și a meșteșugurilor în economia olbienilor, în defavoarea agriculturii și a creșterii vitelor. Din punct de vedere arheologic, aceasta ar explica reducerea drastică a chorei și concentrarea loturilor agricole în imediata apropiere a cetății. Dincolo de controlul exercitat în domeniul economiei³⁹, control pe care autorul nu-l consideră ca având neapărat un caracter coercitiv, regii sciți sau „reprezentanții” acestora (ἐπίτροποι) nu s-ar fi implicat în mod evident în politica internă și externă a statului olbian, câtă vreme Adunarea poporului și administrația orașului își exercitau atribuțiile⁴⁰. Pe de altă parte însă, autoritatea „protecționistă” ar fi determinat schimbarea regimului politic, prin trecerea de la guvernarea democratică la tiranie⁴¹.

Către începutul anilor '30 ai secolului V, ar fi avut loc o diminuare considerabilă a dictatului scitic în viața economică a Olbiei, fără ca aceasta să implice, totuși, o emancipare a orașului de sub autoritatea statului scitic, dată fiind absența unei chore de proporțiile celei

³⁶ Vinogradov 1989, 94. În această ordine de idei, autorul preia interpretarea propusă de Karyškovskij (vezi, mai sus, nota 32), pe urmele ipotezei referitoare la „Heracle scitic”, formulată de Grakov 1950, 7-18. Reprezentarea de pe monedele Eminakos a fost pusă în legătură cu legenda genealogică scitică și de Chazanov 1975, 242-243. Mai nou, ideea este preluată de D. S. Raevskij, vezi Kullanda, Raevskij 2004, 86. Împotriva legăturii dintre reprezentarea lui Heracle de pe monedele Eminakos și legenda genealogică scitică se pronunță Rusjaeva 1979, 141-142 și Skržinskaja 1991, 14-15. Cf. Kryžickij, 2001, 30; Kryžickij 2002, 217. Varianta rusă a articolului lui Kryžickij ne-a fost semnalată de dr. Valeriu Banaru (Mannheim/Chișinău) căruia îi mulțumim și cu această ocazie.

³⁷ Vinogradov 1989, 101 și urm.

³⁸ Cf. Frolov 1981, 177-178. Vezi și Kryžickij 2001, 28; Kryžickij 2002, 215. La paginile 30-31 (respectiv, pagina 218), ultimul se întreabă, pe bună dreptate, de ce Herodot, atât de interesat de sciți, nu pomenește nimic despre un eventual „protectorat al acestora asupra coloniilor grecești?”. În Košelenko *et alii* 1984, 11, se constată doar că istoria despre regele Skyles pledează în favoarea relațiilor pașnice întreținute de Olbia cu sciții. În această ordine de idei, apar cel puțin curioase afirmații categorice de genul: „Istorik iz Galikarnassa zastal Ol'viju uže pod protektoratom Oktamasada (<în momentul vizitei> istoricului din Halikarnass, Olbia se afla deja sub protectoratul lui Oktamasades)” – Vinogradov 1989, 116.

³⁹ Vinogradov 1989, 107, 115-116, 240-241.

⁴⁰ Vinogradov 1989, 107.

⁴¹ Vinogradov 1989, 111, 114.

anterioare instaurării „protectoratului”⁴². În ordinea ideilor expuse mai sus, remarcăm o anumită ambiguitate în definirea gradului de dependență a orașului de autoritatea „protectoare”. Uneori se vorbește despre controlul exercitat de ultima doar în sfera activităților economice, iar alteori este admisă imixtiunea dinaștilor sciți și în alte domenii ale vieții polisului, mergându-se până la schimbarea regimului politic sau chiar până la impunerea unor „intendenți” (ἐπίτροποι). Ieșirea orașului de sub „tutela” scitică și răsturnarea tiraniei ar fi determinat introducerea cultului lui Zeus Eleuterios la începutul secolului IV a.Chr.⁴³, moment în care este plasat începutul revigorării rapide a teritoriului rural care ajunge să depășească granițele anterioare, din prima epocă de prosperitate a orașului⁴⁴. Odată cu Skiluros, dacă nu chiar un secol mai devreme (sic!)⁴⁵, se vorbește despre cea de a doua etapă a „protectoratului” scitic asupra Olbiei⁴⁶.

Referindu-se, în trecut, asupra orașelor grecești din Dobrogea, Ju. G. Vinogradov le plasează mai întâi sub protecția – de înțeles benefică – a lui Remaxos⁴⁷, urmată de „protectoratul economic” al dinaștilor sciți din Dobrogea⁴⁸, al cărui nume îl cunoaștem datorită unor emisiuni monetare⁴⁹, ca ulterior autorul să fie purtat de pană până la a înfiera „ocupația militară” a jefuitorilor și siluitorilor geți, conduși de Burebista⁵⁰.

În concluzie, Ju. G. Vinogradov consideră că forma de dependență a orașelor grecești – denumită „protectorat barbar” – a constituit un fenomen universal, de lungă durată, pentru vastul teritoriu de la nordul și vestul Mării Negre pe parcursul secolelor V–II a.Chr.

Din cele expuse până acum, se poate observa cu ușurință că argumentul hotărâtor în reconstrucția istorică propusă de epigrafistul rus rezidă în felul cum acesta înțelege să interpreteze unele rezultate ale cercetărilor arheologice de la Olbia și din chora acesteia, cercetări desfășurate, mai cu seamă, sub egida Institutului de Arheologie din Kiev. Ca atare, nu surprinde faptul că replica cea mai hotărâtă la teoria „protectoratului” scitic a fost formulată de unii colegi kievieni, în frunte cu S. D. Kryžickij. În opinia acestora, Olbia și-ar fi pierdut independența abia odată cu Skiluros⁵¹, stabilirea formei și a gradului acestei dependențe rămânând, deocamdată, în afara posibilităților noastre de cunoaștere. În același timp, faptul că regele sciților târzii din Crimeea folosește monetăria orașului n-ar implica pierderea statalității, fiind vorba, cel mai probabil, de un așa-numit protectorat economic⁵².

⁴² Vinogradov 1989, 118.

⁴³ Vinogradov 1989, 138, 143, 148.

⁴⁴ Vinogradov 1989, 138.

⁴⁵ Pentru susținerea unei date anterioare este invocat cazul Byzantionului și cel al Histriei, care plăteau tribut (φόρος) dinaștilor „barbari” – Vinogradov 1989, 203/4.

⁴⁶ Vinogradov 1989, 184, 203/4, 231 și urm., 244-248, 250.

⁴⁷ Vinogradov 1989, 203/4, 267.

⁴⁸ Αιλιος, Ακροσας, Αταιας, Κανιτης, Σαριακης, Χαρασπης. Pentru atestări, vezi Cojocar 2004, 127-137, nr. 2, 4, 10, 26, 54, 77.

⁴⁹ Preda 1998, 121-125.

⁵⁰ Vinogradov 1989, 267, 270.

⁵¹ Părere frecvent întâlnită în istoriografia rusă (respectiv sovietică). Vezi, de exemplu, Košelenko *et alii* 1984, 11: „Dal’ nejšee oslablenie Ol’vii privelo k tomu, čto ona popala pod vlast’ skifov. Eto proizošlo okolo seređiny II v. do n.e. pri skifskom tsare Skilure (Decăderea în continuare a Olbiei a dus la impunerea autorității sciților asupra orașului. Aceasta s-a întâmplat către jumătatea secolului II a.Chr. sub regele scit Skiluros)”.

⁵² Kryžickij *et alii* 1999, 226-227.

Într-un studiu ulterior⁵³, S. D. Kryžickij revine, cu multă acribie și cu argumente demne de luat în seamă, asupra relațiilor dintre Olbia și sciții în secolul V a. Chr., formulând mai multe observații judicioase asupra așa-numitului „protectorat” scitic. Astfel, conform unor date publicate în 1986, din 2300 de morminte scitice cartografiate pentru nordul Mării Negre, doar 61 sunt datate în secolul V, iar dintre acestea numai nouă au fost descoperite în regiunea Bugului⁵⁴. În continuare, se atrage atenția – pe bună dreptate, după părerea noastră, – că prima distrugere a Histriei nu poate servi drept analogie pentru descrierea situației Olbiei⁵⁵. În ceea ce privește reducerea chorei în secolul V a. Chr., aceasta s-ar explica prin evoluția internă a polisului și ar avea rațiuni economice, fără a fi cauzată de presiunea exercitată de ofensiva sciților de după campania lui Darius I⁵⁶. Aceasta cu atât mai mult, cu cât arheologic nu au fost descoperite urme de distrugerii ale așezărilor rurale⁵⁷. Ideea transformării Olbiei într-un agent economic al sciților este respinsă ca fiind insuficient argumentată, iar celor care pun reducerea drastică a teritoriului rural al orașului în secolul V a. Chr. pe seama dorinței sciților de a scăpa de un concurent și de a putea să exporte mai ușor produsele agricole proprii li se atrage atenția asupra faptului că chora polisului atinge dimensiuni maxime în secolul IV a. Chr., tocmai pe timpul lui Ataias, când sciții ajung o putere de necontestat în zonă⁵⁸. Nici ridicarea zidurilor de apărare, un secol mai devreme, nu ar semnifica neapărat o amenințare externă, iar existența aceluia *προόστειον* – menționat de Herodot (IV, 78) și atestat ca urmare a cercetărilor arheologice – este explicată prin popularea locului respectiv de către populația greacă atrasă din teritoriul rural și pentru care nu exista suficient spațiu *intra muros*⁵⁹.

⁵³ În varianta ucraineană și rusă, vezi, mai sus, n. 36. Articolul a fost publicat și în engleză, Kryžickij 2005, 123-150. Nu am avut acces la această publicație, dar presupunem că varianta engleză a articolului lui S. D. Kryžickij este identică cu cea ucraineană și cu cea rusă. Reținem din recenzia lui Marek Olbrycht la volumul respectiv (în *sehепunkte* 6 (2006), Nr. 3 [15.03.2006], URL: <http://www.sehепunkte.de/2006/03/9011.html> [05. 07. 2006]): “In einem der besten Beiträge des Bandes greift S.D. Kryzhitskiy das Thema «Olbia and the Scythians in the Fifth Century BC» auf. Er konzentriert sich auf die Frage nach der Existenz des skythischen Protektorats über Olbia. Ein solches dauerhaftes Protektorat postulierte der bekannte Epigraphiker Ju.G. Vinogradov. Mit triftigen Argumenten widerlegt Kryzhitskiy viele von Vinogradovs Thesen und leugnet etwa die Existenz eines Abhängigkeits-verhältnisses zwischen Olbia und dem skythischen Herrscher Skylas. Die Gestalt des Eminakos, der laut Vinogradov skythischer Herrscher gewesen sei, erscheint nun als die eines Stadtbeamten in Olbia. Kryzhitskiys Beitrag veranschaulicht, dass eine präzise Aufarbeitung des historischen, numismatischen und archäologischen Materials vom nördlichen Schwarzmeergebiet in vieler Hinsicht noch nicht erreicht worden ist.” În volumul editat de Braund 2005, în care apare varianta engleză a articolului lui S. D. Kryžickij, sunt publicate comunicările prezentate la un simpozion organizat la Exeter, la începutul anului 2000. La puțin timp, cu prilejul unui simpozion organizat la München, am discutat cu S. Ju. Saprykin, unul dintre organizatorii reuniunii din Anglia. De la acesta am aflat nu numai despre comunicarea lui S. D. Kryžickij, ci și de uimirea pe care le-a trezit-o participanților la simpozion – faptul că Ju. G. Vinogradov, prezent în sală, n-a avut o replică coerentă la argumentele aduse de cercetătorul de la Kiev, prin care acesta demola, în mare măsură, teoria „protectoratului” scitic.

⁵⁴ Kryžickij 2001, 23; Kryžickij 2002, 209.

⁵⁵ Kryžickij 2001, 25; Kryžickij 2002, 212. Vezi și observațiile noastre de mai sus, la nota 17.

⁵⁶ Kryžickij 2001, 26; Kryžickij 2002, 213, cu trimiteri la literatura anterioară.

⁵⁷ Kryžickij 2001, 27; Kryžickij 2002, 214.

⁵⁸ Kryžickij 2001, 27; Kryžickij 2002, 214.

⁵⁹ Kryžickij 2001, 27; Kryžickij 2002, 214.

Argumentația solidă datorată cunoscutului arheolog și arhitect kievean, deși demolează în bună măsură teoria „protectoratului” scitic, a rămas până acum, mai degrabă, un „strigăt în pustiu”, chiar dacă varianta ucraineană a fost urmată de publicarea articolului în limbile rusă și engleză⁶⁰. În același timp, nici adversarii „protectoratului” nu sunt constanți în argumentarea opiniei proprii. Astfel, sunt căutate cu atenție cât mai multe argumente pentru a combate ideea unei dependențe a Olbiei de sciți în secolul V a.Chr., dar, în același timp, nu este exclusă existența unui protectorat a lui Skyles asupra Nikonionului, doar în baza unei monede pe care apare prescurtat numele Σκυλ-⁶¹. Iar atunci când se vorbește despre relațiile dintre Olbia și sciții târzii din Crimeea sub domnia lui Skiluros, se ajunge – ca o formulă de compromis – la „protectoratul economic” exercitat de regele din Neapolis asupra cetății de la limanul Bugului⁶².

Ca o concluzie la cele expuse până acum, observăm că singurele argumente demne de luat în seamă, care ar permite anumite supoziții în legătură cu o anumită dependență a cetăților grecești de dinastia „barbari”, ar fi emisiunile monetare care poartă numele regilor sciți, între care Skyles, Skiluros și, eventual, Eminakos, dacă lăsăm în afara discuției monedele dinastiilor sciți din Dobrogea. Remarcăm, totuși, că între dovada existenței unor asemenea emisiuni monetare și recunoașterea pe baza lor a unui „protectorat” scitic asupra orașelor grecești nord-vest pontice rămâne o cale lungă, plină de ipoteze și presupuneri. În opinia noastră, emisiunile monetare respective, corelate altor mărturii (povestea lui Skyles, inscripțiile lui Posideos Posideou⁶³, puternica influență grecească exercitată asupra sciților târzii etc.) ar dovedi existența unor relații constante, în general pașnice, între greci și sciți de-a lungul istoriei. Pentru a putea însă să ne pronunțăm cu mai multă convingere asupra naturii acestor relații, s-ar impune, în opinia noastră, adunarea și comentarea – în concordanță cu datele actuale ale cercetării – tuturor informațiilor literare și epigrafice care se referă în mod direct la relațiile dintre eleni și „barbari” la nordul și vestul Mării Negre. Abia apoi, ar putea fi aduse în discuție datele numismatice și arheologice, pentru a putea avansa spre un nou stadiu în cercetarea acestei probleme, pe cât de complexe, pe atât de controversate.

⁶⁰ De exemplu, în rezumatul unei comunicări cu titlul „Die Skythen und die griechischen Kolonien des nördlichen Schwarzmeergebietes im 7.–5. Jh. v. Chr. Das Problem des nomadischen Protektorats”, prezentată la un colocviu organizat la Halle între 29 și 30 aprilie 2002, A. Ivantchik repetă *ad litteram* ideile formulate anterior de Ju. G. Vinogradov. Materialele acestei reuniuni au fost publicate în 2003 (**Orientwissenschaftliche Hefte - 12/2003**, Mitteilungen des Sonderforschungsbereichs "Differenz und Integration" 5: Militär und Staatlichkeit [Beiträge des Kolloquiums vom 29.-30.4.2002], herausgegeben im Auftrag des SFB von Irene Schneider), dar – judecând după informația afișată pe internet – comunicarea prezentată de Ivantchik nu se regăsește printre materialele publicate. Pentru expedierea broșurii cu rezumatele comunicărilor datorăm mulțumiri prietenului Valeriu Banaru (vezi și nota 36).

⁶¹ Kryžickij 2001, 29; Kryžickij 2002, 216.

⁶² Kryžickij *et alii* 1999, 227.

⁶³ Vezi, mai recent, interesanta contribuție a lui Hupe 2003, 281-301, cu observația de la pagina 281: „Die hellenistischen Inschriften aus Neapolis Scythica (...) bilden zweifelsohne eines der interessantesten und vielschichtigsten Dokumente für die Frage der Koexistenz griechischer Kultur in einem noch auf weiten Gebieten «barbarisch» geprägten halbstädtischen Umfeld“. Cu titlul *Die Statuenstiftung des Posideos aus Neapolis Skythike*, articolul a fost republicat în Hupe (ed.) 2006, 161-164 (citatul la pagina 161).

Bibliografie

- Alexandrescu, P. 1993, *Distrugerea zonei sacre a Histriei de către geți*, SCIVA 44, 3, 231-266.
- Alexandrescu, P. 1999, *L'Aigle et le Dauphin. Etudes d'archéologie pontique*, Bucarest/Paris.
- Anochin, V. A. 1989, *Monety antičnych gorodov Severo-Zapadnogo Pričernomor'ja*, Kiev.
- Anochin, V. A. 1999, *Istorija Bospora Kimmerijskogo*, Kiev, 14-36 (*Archeanaktidy i Pontijskaja ekspeditsija Perikla [480-437 do n.e.]*).
- Blavackij, V. D. 1985, *Antičnaja Archeologija i Istorija*, în Kobylina, M. M. (ed.), *O proiskhoždenie bosporskich Archeanaktidov*, Moscova, 207-211.
- Boardman, J. 1980, *The Greeks Overseas. Their early colonies and trade*, Londra.
- Chazanov, A. M. 1975, *Social'naja istorija skifov*, Moscova.
- Coja, M. 1970, *Les phases d'habitat du plateau ouest de la cité d'Histria à l'époque gréco-romaine*, Dacia, N.S. 14, 99-117.
- Cojocaru, V. 2002, *Relațiile dintre greci și „barbări” la nordul și nord-vestul Pontului Euxin reflectate în trei decrete din perioada elenistică*, ArhMold 25, 339-352.
- Cojocaru, V. 2003, *Evocare Ju. G. Vinogradov*, ArhMold 23-24, 349-352.
- Cojocaru, V. 2004, *Populația zonei nordice și nord-vestice a Pontului Euxin în secolele VI-I a. Chr. pe baza izvoarelor epigrafice*, Iași.
- Cojocaru, V. 2005, *Die Beziehungen zwischen Griechen und „Barbaren” im Norden und Nordwesten des Pontos Euxinos zwischen dem 7. und dem 1. Jh. v. Chr. Zur Geschichte ihrer Erforschung*, în Cojocaru, V. (ed.), *Ethnic Contacts and Cultural Exchanges North and West of the Black Sea from the Greek Colonization to the Ottoman Conquest*, Iași, 163-166.
- Dovatur, A. I., Kallistov, D. P., Šišova, I. A. 1982, *Narody našej strany v “Istorii” Gerodota*, Moscova.
- Gajdukevič, V. F. 1971, *Das Bosporanische Reich²*, Berlin.
- Grakov, B. N. 1950, *Skifskij Gerakl*, KSIIMK 34, 7-18.
- Heinen, H. 1999, *Rostovtzeff et la Russie méridionale*, în Marcone A. (ed.), *Rostovtzeff e l'Italia*, Napoli, 45-61.
- Heinen, H. 2001, *Greeks, Iranians and Romans on the Northern Shore of the Black Sea*, în Tsetskhladze, G. R. (ed.), *North Pontic Archaeology: Recent Discoveries and Studies*, Leiden/Boston/Köln, 1-23.
- Heinen, H. 2006, *Vom hellenistischen Osten zum römischen Westen. Ausgewählte Schriften zur Alten Geschichte*, în Binsfeld, A. et alii (eds.), *Historia Einzelschriften*, 191, Stuttgart.
- Hupe, J. 2003, *Überlegungen zu den Statuenweihungen des Posideos an Achilles und rhodische Gottheiten aus Neapolis Scythica (Krim)*, Eurasia Antiqua 9, Berlin, 281-301.
- Hupe, J. (ed.) 2006, *Der Achilles-Kult im nördlichen Schwarzmeerraum vom Beginn der griechischen Kolonisation bis in die römische Kaiserzeit; Beiträge zur Akkulturationsforschung*, Rahden/Westf.
- Ivančik, A.I. 2005, *Am Vorabend der Kolonisation. Das nördliche Schwarzmeergebiet und die Steppennomaden des 8.-7. Jhs. v. Chr. in der klassischen Literaturtradition: Mündliche Überlieferung, Literatur und Geschichte*, Berlin/Moscova.

- Karyškovskij, P. O. 1960, *O monetach s nadpis'ju EMINAKO*, SovArh 1, 179-195.
- Karyškovskij, P. O. 1984, *Novye materialy o monetach Eminaka*, în *Rannij železnyj vek Severo-Zapadnogo Pričernomor'ja*, Kiev, 78-89.
- Kryžickij, S. D. 2001, *Ol'vija i skifi u V st. do n.e. Do pitannja pro skifs'kij «protektorat»*, ArcheologijaKiev 2, 21-36.
- Kryžickij, S. D. 2002, *Ol'vija i skify v V v. do n.e. K voprosu o skifskom «protektorate»*, Archeologičeskie Vesti 9, St. Petersburg, 208-221.
- Kryžickij, S. D. 2005, *Olbia and the Scythian in the Fifth Century BC: The Scythian 'Protectorate'*, în Braund, D. (ed.), *Scythians and Greeks. Cultural Interactions in Scythia, Athens and Early Roman Empire (sixth century BC – first century AD)*, Exeter, 123-130.
- Kryžickij, S. D. et alii 1999, *Ol'vija. Antičnoe gosudarstvo v Severnom Pričernomor'e*, Kiev.
- Kuklina, I. V. 1985, *Etnogeografija Skifii po antičnym istočnikam*, Leningrad.
- Kullanda, S. B.; Raevskij, D. S. 2004, *Eminak v rjadu vladyk Skifii*, VDI 1, 79-95.
- Lantsov, S.B. 2005, *On the Scythian-Chersonesus Relations between the last third of the fourth and the first third of the third Centuries B.C.*, în Cojocaru, V., *Ethnic Contacts and Cultural Exchanges North and West of the Black Sea from the Greek Colonization to the Ottoman Conquest*, Iași, 127-146.
- Latyshev, V. V. (ed.) 1890-1900 & 1904-1906, *Scythica et Caucasica e veteribus scriptoribus Graecis et Latinis*, I. *Scriptores Graeci*, II. *Scriptores Latini*, St. Petersburg.
- Marčenko, K.K. 1988, *Varvary v sostave naselenija Berezani i Ol'vii vo vtoroj polovine VII-pervoj polovine I v. do n.e. Po materialam lepnoj keramiki*, Leningrad.
- Marčenko, K. K. 1996, *Tretij period stabilizacii v Severnom Pričernomor'e antičnoj epochi*, RossArh 2, 70-80.
- Marčenko, K. K. 1999, *K probleme greko-varvarskich kontaktov v Severo-Zapadnom Pričernomor'e V-IV vv. do n.e. (Sel'skie poselenija Nižnego Pobužja)*, Stratum plus 3, Chișinău, 145-172.
- Nejhardt, A. A. 1982, *Skifskij rasskaz Gerodota v otečestvennoj istoriografii*, Leningrad.
- Preda, C. 1998, *Istoria monedei în Dacia preromană*, București.
- Preda, C. 1999, „*Dosarul stratigrafic*” al zonei sacre de la Histria – între realitate și improvizație, ArhMold 20, 181-185.
- Rochett, D. R. 1822, *Antiquités grecques du Bosphore Cimmérien*, Petersburg.
- Rogov E. Ja. 1999, *Nekotorye problemy stanovlenija i razvitija Chersonesskogo gosudarstva*, Stratum plus 3, Chișinău, 116-144.
- Rostovtzeff, M. 1929, *Gesellschaft und Wirtschaft im Römischen Kaiserreich, übersetzt von Lothar Wickert*, Heidelberg.
- Rostovtzeff, M. I. 1931, *Skythien und der Bosporus, I: Kritische Übersicht der schriftlichen und archäologischen Quellen*, Berlin.
- Ruscu, L. 2002, *Relațiile externe ale orașelor grecești de pe litoralul românesc al Mării Negre*, Cluj-Napoca.
- Rusjaeva, A. S. 1979, *Zemledel'českie kul'ty v Ol'vii dogetskego perioda*, Kiev.
- Russu, I.I. 1967, *Zoltes și Rhemaxos*, Apulum 6, 123-144.
- Saprykin, S. Ju. 2003, *Bosporskoe Carstvo: ot tiranii k ellinističeskoj monarchii*, VDI 1, 11-35.
- Šelov, D. B. 1994, *Problema greko-varvarskich kontaktov v epochu grečeskoj kolonizacii Severnogo Pričernomor'ja*, VDI 2, 100-106.

- Šelov-Kovedjaev, F. V. 1985, *Istoria Bospora v VI-IV vv. do n.e.*, în *Drevnejšie gosudarstva na territorii SSSR. Materialy i issledovanija 1984 god. Bospor v pravlenie Archeanaktidov. 480/79-438/7 gg*, Moscova, 70-82.
- Skržinskaja, M. V. 1991, *Drevnegrečeskij fol'klor i literatura o Severnom Pričernomor'e*, Kiev.
- Solomonik, E. I. 1987, *Dva antičnych pis'ma iz Kryma*, VDI 3, 114-131.
- Tokhtas'ev, S. R. 2005, *Problema skifskogo jazyka v sovremennoj nauke*, în Cojocaru, V. (ed.), *Ethnic Contacts and Cultural Exchanges North and West of the Black Sea from the Greek Colonization to the Ottoman Conquest*, Iași, 59-108.
- Tunkina, I. V. 2002, *Russkaja nauka o klassičeskich drevnostjach Juga Rossii (XVIII – seredina XIX v.)*, St. Petersburg.
- Vinogradov, Ju. A., Marčenko, K. K. 1991, *Severnoe Pričernomor'e v skifskuju epochu. Opyt periodizacii istorii*, SovArh 1, 145-155.
- Vinogradov, Ju. G. 1981, *Olbia. Geschichte einer altgriechischen Stadt am Schwarzen Meer*, Konstanz.
- Vinogradov, J. G. 1989, *Političeskaja istorija Ol'vijskogo polisa VII-I vv. do n. e.: istoriko-epigrafičeskoe issledovanie*, Moscova.
- Vinogradov, Ju. G. 1997, *Pontische Studien. Kleine Schriften zur Geschichte und Epigraphik des Schwarzmeerraumes. Herausgegeben in Verbindung mit Heinz Heinen*, Mainz.
- Vinogradov, Ju. G., Kryžickij, S. D. 1995, *Olbia: eine altgriechische Stadt im nordwestlichen Schwarzmeerraum*, Leiden.
- Žebelev, S. A. 1953, *Severnoe Pričernomor'e. Issledovanija i stat'i po istorii Severnogo Pričernomor'ja antičnoj epochi. Bosporskie Archeanaktidy*, Moscova/Leningrad, 21-28.

Victor Cojocaru
Institutul de Arheologie
Str. Lascăr Catargi, 18
700107, Iași
victorinstarhia@yahoo.com